

Oma ja võõra piiril:
 enesemääratlemise küsimused
 Emil Tode romaanis
 “Piiririik”

Maris Saar

trz@ut.ee

Oma ja võõra kategooriad on eestlase maailmapildi välispoliitilises plaanis viimase kahekümne aasta jooksul oluliselt ümber asetsenud. 1990. aastatega taaskord aktuaalseks muutunud Euroopasse asetumise püüd aktiveeris sootuks teistsugused protsessid kui varasem Nõukogude Liidu osana eksisteerimine. Läänepoolsest piiririigist sai idapoolne ja nende positsioonide tähendused on risti vastupidised. Uue olukorra kontrastsust väljendab Eesti 1990. aastate kirjanduse kõige tähelepanuväärsem romaan, Emil Tode “Piiririik”. Kuigi see teos ilmus aastal 1993, ei ole selle tähtsus praeguseks palju vähenenud ja Euroopa Liitu astumisega on antud probleemid ehk isegi selgemalt esile tõusnud ning 12 aastat tagasi kirja pandu võib tänases päevas kõnekamgi olla kui raamatu ilmumishetkel.

Järgnevas vaatlen “oma” ja “võõra” diskursuste kujunemist “Piiririigis”. Need kaks ala on teoses pidevas konfliktis, läbi kogu teose tõmmatakse ja ületatakse piire, kuid ühtaegu ei sobitu sellesse konflikti kahesed opositsioonid – moodustuvad kolmesed vastandused, mida tavalistele määratlustele taandada pole kuigi lihtne. Analüüsis lähtun Juri Lotmani semiosfääri mõistest; Homi K. Bhabha ambivalentsuse mõistest sellisena, nagu see asetub postkolonialismi diskursusse; Zygmunt Baumani artiklist “From Pilgrim to Tourist, or a Short History of Identity”, Kaie Kotovi artiklist “Kultuur, identiteet ja enesekirjeldus” ning Tiit Hennoste artiklist “Kirjutatud on...”.

“Piiririigi” peategelane on eestlasest tõlkija, kes elab ja töötab Pariisis. Midagi rohkemat tema kohta kindlalt väita ei saa. Romaan kujutab endast kirju (kujuteldavale) võõrale, milles ühtaegu meenutatakse, luuakse ja kustutatakse maailmu. Tegelase reaalsust ja väljamõeldisi on raske eristada, antud vihjed kummutatakse tihti järgmises lõigus. Nägemuslikest piltidest võib eristada kolme erinevasse maailma kuuluvat: Euroopat, Piiririiki (Eestit) ja utoopiat.

Tähelepanuväärne on, et teksti on sisse kirjutatud tõlgituse moment – võib aru saada, et need kirjad on loodud prantsuse keeles, Lääne-Euroopas ning adresseeritud väljamõeldud ameeriklasele. Kogu kommunikatsioon toimub selle ruumi siseselt ja eesti lugeja on seeläbi mitmekordselt kõrvaltvaatajaks asetatud. Et tekstisisesed “oma” ja “võõra” kategooriad on sellisel määral põimunud ja segunenud, tuletub tõenäoliselt peategelase enese eksistentsiaalsetest probleemidest, mis õigupoolest on romaani kese – kõik küsimused tulenevad sellest ja laiemas plaanis ongi tegemist rahu saavutamise teekonnaga. Siiski ei ole eksistentsialistlik analüüs antud teksti eesmärgiks.

Lääne-Euroopa on ülitsiviliseeritud, morbiidselt neutraalne ruum. Valgus on ere, painav. Kõike on külluses, kõik hiilgab, isegi keel on sealmail rikkam. Näiliselt on tegemist ideaalse maailmaga, kuid steriilse pealispinna all on tunda surma, sisemist kivistumist. See on läbini ebaloomulik maailm, kõik on nii lõpuni arenenud ja nii *valmis*, et aeg seisab paigal. Euroopa võrdkujuks tegelaste seas on Franz, pooleldi prantslane, pooleldi sakslane; sellisele kahetisusele viitab tema nimigi. Segunemine on siin oluline, sest eraldi võetuna on oma nägu nii Prantsusmaal kui Saksamaal. Ühinenuna see neil aga puudub.

Sellisest ümbrusest vaatab peategelane tagasi oma alaväärse päritolu suunas, poolmetsiku-pooltsiviliseeritud õnnetu maailmanurga poole. Mälestused vanaemast segunevad ühiskasutatava kuivkempsu ja puuriidataguse sümbolitega. See on räpane ja primitiivne maa, loodus ei hellita seal kedagi. Inimesed on jäetud pimedasse talveõhtusse üle jääkonara komberdama, külma mulda kratsima, küüned pahupidi. Sealses matsikeeles pole lootustki prantsuse klassikalise luule peent huumorit edasi anda, kogu

eksistents tähendab sihitut vegeteerimist, sest taolises keskkonnas ei ole liikumine võimalik. Näib, nagu oleks tsivilisatsioon sealkandis oma tööd alustanud (looduse tasakaalu rikkuda jõudnud), kuid lõpetanud mõjumise kusagil vahepeal, toomata endaga mingeid hüvesid. Siingi on aeg tardunud (kuna see esitatakse alati uduste mälestuste näol), kuid ükski märk ei viita sellele, et aeg oleks tardunud lõpus, vaid pigem kusagil määramatuses. Ühtegi teed ei ole näha. Säärase tardumise alatooniks on samuti teatav morbiidne tunnetus — kibe külm surmalõhn metsa all.

On selgelt märgitud, et see ala asetseb piiril. Et on eikusagil, seda ei ole tegelikult olemas. Siit tekib esimene vastuolu, püüetesse antud maailmu kahesse vastandusse asetada. Kui Piiririik on niivõrd väljahäldatult vastandlik kujutlusele Lääne-Euroopast, siis saab temast pigem äärmus kui vahepealsus. Ühtlasi on piiririigi mõiste viide nende (Ida-Euroopa) riikide määramatusele — nad on kunagi olnud ise, aga suurema osa teadaolevast ajaloost on nad eksisteerinud kellegi mõju all või igatahes on see olnud niimoodi suurema osa viimasest sajandist. Vene mõjud postsovetlikele maadele ei tule raamatus hetkekski mainimisele. Kusagil on küll olemas nende endi identiteet, kaasa arvatud eestlase identiteet, kuid selles hetkes balansseerib see kahe suure mõjutaja, Venemaa ja Lääne-Euroopa vahel, püüdes esimese olemasolevaid mõjusid maha salata ja ahnelt omandada teise omi.

Ükskord ma lugesin lehest sõna “piiririik”. Nii nimetati seda maad, kust ma tulen. See oli poliitiline termin. Väga täpne muide. Piiririiki ei saa olemas olla. On midagi siinpool piiri ja midagi sealpool piiri, aga piiri ju pole. On ekspresstee ja viljapõld talumajaga suurte januste puude all, aga kus see piir veel on nende vahel? Seda pole näha. Ja kui sa satud piiri peale seisma, siis pole sind ka näha, mitte kummaltki poolt. (Tode 2003 [1993]: 181)

Mõlemad neist kahest ruumist on peategelasele võõrad. Lääne-Euroopa täielikult, Ida-Euroopa osaliselt — see peaks kehastama “oma” poolust, kuid eraldatakse endast sihilikult. Maailm, mida minajutustaja omaks peaks, on aga fantaasia vili, omandatud “oma”. Reaalset ühtsust sellega ei eksisteeri.

On veel kolmas ruum, “mida ial pole nähtud ega nähtagi” (Tode 2003 [1993]: 26), ilm, milles võiks eksisteerida tsivilisatsiooni paineta, harmooniliselt:

Mu lemmikmaastik, mu ideaalmaastik oleks selline: laudsile rohune mererand, tühi, nii kaugele kui silm ulatub. [...] Niisiis võiks olla vähemalt üks maja sellel luhal, täiuslikult valge ja kuubikujuline, ühe ruumiga sees ja ühe aknaga igas ilmakaares: põhjas, lõunas, idas ja läänes, et päev ja öö saaksid sealt takistamatult läbi käia ega jääks konutama kuhugi nurka, kuhu koguneb vanu varje, meeleraskust ja kibedat tolmu. Seal ärkaksin ma hommikul lauldes, täpselt siis, kui valgeks läheb, ja kukuksin jalapealt magama õhtul, sest päeva rõõm oleks mind surmani väsitanud. (Tode 2003 [1993]: 25–26)

Samas loob selline idülliline pilt rüvetamisiha, käib sellega alati käsikäes: “tollele puhtuseunenäole tuleks kohe sappa haakida [...] vastupandamatu soov saada määritud ja rüvetatud, vägistatud ja käperdatud, püherdada mõnu ja valu soojas süles...” (Tode 2003 [1993]: 26).

Peategelase suhtumine sellesse ümbrusse on ambivalentne ja sobitub niisugusena postkolonialistlikku paradigmasse – kuna Lääne-Euroopa näol on tegemist koloniseerijaga, on idaeurooplane (eelkõige Nõukogude Liidu lagunemisest alates) koloniseeritav, kelle ülesandeks on võimalikult adekvaatselt üle võtta “õiged tsiviliseeritud kombed”. Homi K. Bhabha järgi on ambivalentsus “keeruline segu külgetõmbavusest ja tõukumisest, mis iseloomustab koloniseeritava ja koloniseerija suhet” (Ashcroft jt 2003: 12). See väljendub ka “Piiririigis”, kus kaunite pakendite ja elumugavuse nautimine vaheldub sooviga rüvetada ja hävitada. Kuid sinne postkolonialismist tulenev ambivalentsuse mõiste laieneb ka mujale, kus postkolonialistlik mõõde enam nii selge ei ole. Kodumaal tunneb peategelane end samuti kahetiselt – see maa on küll inetu, külm ja hale, kuid ühtlasi tekitab soovi seda kõike kaitsta (“Ah! Ma oleksin tahtnud käed sirutada ümber selle legendiku, tema ümbert kinni võtta, teda kaitsta, varjata oma vaese kehaga tema üle...” (Tode 2003 [1993]: 126)). Eelkõige väljendub see looduse puhul. See on midagi erilist, tsivilisatsiooniga ei ole metsal midagi pistmist. Loodus on see, mis esitub kui kõige positiivsem osa võimalikest ruumidest. Peategelane kirjutab, kuidas ta tahaks elada rohuna mererannal, avaruses, kõigest eemal. Kuid isegi säärane vaade paardub otsekohe rüvetusihalusega,

mis on ta kaksikvend (isegi mitte vastand). See viitab asjaolule, et kõik ei toimu peategelasest väljaspool, vaid lähtub pigem tema isikliklikest enesemääratlemisraskustest.

Ambivalentsuse suhtest koloniseerija ja koloniseeritava vahel lähtub mimikri mõiste, mis antud teose puhul samuti töötab – Bill Ashcroft, Gareth Griffiths ja Helen Tiffin on oma postkolonialismi kesksete kontseptide kogumikus kirjeldanud seda nii: “Mimikri kirjeldab koloniseerija ja koloniseeritava vahelist ambivalentset suhet. Kui koloniaaldiskursus suunab koloniseeritud koloniseerijat matkima, tema harjumusi, oletusi, institutsioone ja väärtusi üle võtma, siis ei ole tulemuseks kunagi nende loomujoonte taasesitus, vaid pigem mingi ähmane koopia [...] Seega, mimikri paljastab lõhe koloniaalses domineerimises, ebakindluse selle võimuse koloniseeritute käitumise üle” (Ashcroft jt 2003: 120). Alati esineb teatav lõhe, mis meenutab, et koloniseeritu “ei ole päris see”. Nagu on ja nagu ei ole ka. Romaani peategelast pärast algusaegu kerjused enam idaeurooplasena tähele ei pane. Tema välimus võib muutuda, kuid meelsus mitte ja ta jääb alatiseks poolmetsikuks, päriselt tsiviliseerimata metslaseks, kelle professorist Franz välja valib, et oleks keegi, kes veel vaimustuks tema dekonstruktivistlikest ideedest. “Läänemaailma puhtas, steriilses, klaasist ilumõistes mõjub idapoolne metsikus erutavana” (Annus 2001: 659).

Määramatus ei valitse mitte ainult peategelase suhtes Lääne-Euroopaga, vaid ka suhtumises kõigesse muusse, kaasa arvatud enesesse. Tiit Hennoste kirjutab artiklis “Kirjutatud on...” Emil Tode kolme romaani kohta: “Kindlasti on need praegusaja romaanid ses mõttes, et neis on pidevalt oluline mingi kolmanda tee otsing, kahe tee tühjakstegemine [...] aga kolmandat teed ei leita...” Sest õige ei ole kumbki, ei Ida- ega Lääne-Euroopa, nende mõlema vastand aga – võitmatu loodus – ei eksisteeri (või igatahes ei ole seda võimalik üles leida). On võimalik leida rahu, kuid mitte päriselt pääseda.

“Aina on lugude all klassikaline teekonna-motiiv: sõit, põgenemine kuhugi, matk kuhugi, mille käigus otsitakse ja leitakse oma probleemidele mingeid lahendusi. Sügavamal on see protsess tegelikult iga kord üks ja seesama: saatuslik kohtumine–edasilükkamine–lahendamine” (Hennoste 2003: 267). Teekond on ühtlasi liikumine kahe ruumi vahel, millest üks on

tuttavam kui teine, kas või hetkeliselt. Liigutakse omast vööra poole. Kuigi näiliselt võiks ka vastupidi, ei ole enne kohale jõudmist sugugi kindel, kas sealne ees ootav *oma* ei ole mitte *vööra*ks muutunud.

“Sellel teekonnal korduvad kõigis raamatutes aina ja aina kolm alusmõistet, eksistentsiaalset konstanti, millele kultuur on ainult õhukese pinnakihi peale vedanud: seks(uaalsus), surm ja loodus.” Sealjuures töötavat surm kui painav element, seks kui katalüsaator plahvatusele, ning loodus olevat “kõige taga, kõige all, kõige kohal” (Hennoste 2003: 270). “Piiririigi” puhul ei asetu ükski nendest sümbolitest päris nii. Pigem võiks väita, et seks(uaalsus) on, arvestades peategelase homoseksuaalsust, lisa-vöörandav moment. Samuti loob see lisamõõtme peategelase ja Franzi suhtesse, sunnib seda varjama. Kuigi seksuaalsus on alati kohalolev, sündmustikus ta juhtivat rolli ei mängi. Surmaga on samuti – selle tunnetus on alati kohal, aga see on pigem iseloomustav element kui reaalsus. “Piiririigi” tapmisstseen ei ole surm, see on kuritöö. Loodus on “Piiririigis” väga olulisel kohal, aga veidi teisiti kui ennistises tsitaadis esitatud. Nimelt kehastab loodus peategelase kujutlusmaailma, ideaalilma, utopiat. See ruum kas on realselt olemas või mitte, aga ta eksisteerib samaväärselt kahe teise maailma, Lääne-Euroopa ja Ida-Euroopaga. Kõigi kolme maailma vahel esinevad tihedad suhted ja paralleelid, aga ühtlasi on nad kõik eristatud.

Heaks näiteks oleks arutus õuntest, mis peategelasele ühel sügislaadsel päeval justkui poolkogemata meelde tulevad. Ilm kutsub esile isu õunte järele, mis tooksid endaga kaasa ühe teise meeolelu, ühe ruumi; ta teab täpselt, millised need õunad peaksid olema ja kuidas neid süüa tuleks: “Suruda hambad õuna valgesse ihusse (terve veranda oleks nende kurba lõhna täis) ja keeraks aplalt lehekülgi uute roimade ootuses. Veranda ukse peaks kinni tõmbama, aga ei viitsi, sikutad ainult villast tekki jalgade ümber koomale” (Tode 2003 [1993]: 93). Selle asemel saab ta araablaselt ilusaid mulluseid õunu, mis lõhnavad kergelt kopituse järele ja loovad selge paralleeli nende surmamaitsete õuntega, mida vanaema jõuluks ostis ja mis nägid väga räsitud välja. Siin on pealispind kahel juhul täiesti erinev, aga sisu sarnane; samas, kujutluspildi-õunad on absoluutselt erinevad.

Raamatu kõige silmatorkavam sümbol on piir. Juri Lotman määratleb oma artiklis “Semiosfäärist” piiri järgmiselt: “semiootiline piir [on] kakskeelsete “tõlkefiltrite” summa, mille läbimine tõlgib teksti teise keelde (või teistesse keeltesse), mis asub (asuvad) *väljaspool* kõnealust semiosfääri” (Lotman 1999 [1984]: 12). Seega, kuigi raamat nimetab peategelase kodumaad piiririigiks, ei saa seda päris nii üheselt siiski võtta, sest kuna kõik lugejale pakutav on esitatud fragmentide, episoodidena, siis on ka need maailmad üksteisest täiesti eristatud. Võib tekkida teatav paralleelsus, näiteks Tuileries’ pargi ja vanaemaga maal käimise vahel (“Oled sa käinud Tuileries’s ja tähele pannud, et seal on imelikud lillepeenrad? Muidu peetakse parkides ikka selliseid lihavate õitega lilli [...] aga seal Tuileries’s on hoopis kuivad umbrohu moodi lilled, käokingad, moonid rukkililled, lõvilõuad, talinelgid, kanaperssed ja muud sellised, nagu vanaema poolvenna Ernsti juures maal, veranda seina ääres” (Tode 2003 [1993]: 75–76)). Kuna kõik need ruumid on aga väga teravalt eristatud, siis ainus piir, tõlkemehhanism nende vahel, on peategelane ise. Piiririik väljendab ennekõike tema raskusi enese määratlemisel kui midagi muud, hoolimata sellest, et tänapäevase identiteediloome puhul näib peamine hoiduda end staatiliselt fikseerimast.

Zygmunt Bauman kirjeldab oma essees “From Pilgrim to Tourist” kaasaegse identiteedi muutumist voolavaks, võimalikult rohkem alternatiive vabaks jätvaks. Kui modernismis tähendab identiteet midagi, mille iga indiviid pidi endale konstrueerima või leidma ning siis seda stabiilsena hoidma, siis postmodernismis on lugu vastupidi – fikseeritust välditakse iga hinnaga. Sellises raamis toob Bauman välja neli uut identiteeditüüpi (elustrateegiat): *flâneur*, hulgus, turist ja mängur. Neist üks, *flâneur*, omab Piiririigiga mitmeid paralleele. *Flâneur* on võõras võõraste seas – kõik, mida ta teistest inimestest näeb, on nende pind, ja see on ühtlasi kõik, mis nad talle on. *Flâneur*’i reaalsus on eraldiseisvate episoodide jada. Kohtumised on pigem valekohtumised (*mis-meetings*), mõjuta kokkupuuted. *Flâneur*’i vaatevälja ei mahu tema elunautimise võimalikud tagajärjed, neid ei ole lihtsalt olemas, kuna kõik on episoodiline. “Piiririigi” peategelane jutustab lugusid fragmentaarselt, need lood on samuti episoodid – inimesed metroos, tänaval. Nad ilmuvad hetkeks ja neid ei ole enam olemas. Kuna nad on ainult pinnalised, võivad nad sisuliselt ka samad olla, seal ei ole vahet. “Üks naine oli

oma tillukeses aias juba hortensiate ja rabarberite kohale kummardunud. [...] See oli sama naine, kes oli metroos öelnud “Väike koer,“ sama naine, keda ma olin näinud ekspresstee serval viljapõllust rohtu kitkumas” (Tode 2003 [1993]: 164). Ka pikemad lood, suhted kirikuõpetaja ja Franziga, on vaid võõrandunu positsioonilt meenutatud, nad ei ulatu enda lõpust kaugemale muul kujul kui ähmaste narratiivifragmentidena ja peategelasel ei ole nendega kuigivõrd sidet. Need toimuvad ajas, aga ulatuvad ajaliselt ainult enda piires – aeg ei lähe pärast Amsterdamist tagasi tulekut edasi, vaid jääb sinnasamasse toppama. Kronoloogilisest ajast ei ole sel juhul mõtet rääkidagi. “Aeg ei ole enam jõgi, vaid tiikide ja lompide kogum” (Bauman 1996: 25).

Kui ei saa rääkida ühtsest ajast, ei saa rääkida ka ühtsest identiteedist. Kui puudub ühtne identiteet, ei saa rääkida ka konkreetsest “omast” ja “võõrast”, sest kumbki neist kategooriatest on määratlemata. “Piiririigi” nimetu peategelane on enesele ühtaegu nii oma kui võõras. “Identiteet on dünaamiline ja dialoogiline, see defineeritakse suhtes Teisega” (Kotov 2005). Sellest väitest võiks minna edasi ja lisada, et identiteedi defineerimise *vajadus* tekib ainult Teise juuresolul. See ei ole mõistagi kuigivõrd uus idee, kuid seletab antud romaani puhul nii mõndagi. Lõpus tunnistab kirjutaja, et eelnev on tervenisti loodud kellegi teise, kellegi tundmatu poolt. Emil Tode enese kirjutustab rannikust, kirikust ja majakast eikusagil. See näib varem esitatud utoopiliste looduspiltide reaalse vastena. Tsivilisatsioon esineb (sest sellest ei ole pääsu), kuid see ei sega üksindust. Ühtäkki ei ole survet end asetada ruumis siia–sinna või kuidagi nimetada. Probleemi tuum ei lahene, kuid see on ainus võimalus leida rahu.

“Ega seal tuletorni juures polnudki midagi. Madal hallikas rohi, mis tuule käes jäigalt paindus, kollased õied sees. Suured punased kivimürakad. Mõni lammas ka” (Tode 2003 [1993]: 164).

Kasutatud kirjandus

Annus, Epp 2001. Tõnu Õnnepalu. — E. Annus jt, *Eesti kirjanduslugu*.

Tallinn: Koolibri: 658–662.

- Ashcroft, Bill; Griffiths, Gareth; Tiffin, Helen 2003. *Post-Colonial Studies: The Key Concepts*. London, New York: Routledge.
- Bauman, Zygmunt 1996. From Pilgrim to Tourist — Or A Short History of Identity. — S. Hall, P. DuGay (eds.), *Questions of Cultural Identity*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 18–36.
- Hennoste, Tiit 2003. Kirjutatud on... Emil Tode ja Tõnu Õnnepalu kolm romaani. — T. Hennoste, *Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Artikleid ja arvamus 1986–2003*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 266–275.
- Kotov, Kaie 2005. Kultuur, identiteet, enesekirjeldus. — *Acta Semiotica Estica II*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 184–192.
- Lotman, Juri 1999 [1984]. Semiosfäärist. — J. Lotman, *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund, 17–35.
- Tode, Emil 2003 [1993]. *Piiririik*. Tallinn: Tuum.

At the border of the *Own* and the *Alien*: the questions of defining oneself. Tõnu Õnnepalu's *Border State*

The categories of the *own* and the *alien* in Estonian worldview have shifted considerably in the last 20 years. One of the manifestations of this in literature is Tõnu Õnnepalu's novel *Border State*, published in 1993. The areas of *self* and *other*, of *own* and *alien*, are intertwined in a complex way, culminating in an ambivalent attitude towards both Western and Eastern Europe, while the third way (the ideal, civilisation-less nature) is impossible to reach. This complexity of defining the “own” comes from the difficulty of defining one's identity. The identity of the protagonist of the novel corresponds to Zygmunt Bauman's concept of *the stroller* (or, *flâneur*) — but accepting this role is not enough to find peace in oneself. The only solution for the protagonist to find peace is to let go of the concepts of the “own” and the “alien”.